

UNIVERZITNÍ KNIHOVNA
UNIVERZITY HRADEC KRÁLOVÉ

Signatura: 64806

Inventár.č.: 341044

/

31

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ**, Praha 2000.

Z anglického originálu *Thinking Sociologically* (1. vydání, Basil Blackwell Ltd., Oxford, UK a Basil Blackwell, Inc., Cambridge, Massachusetts, USA, 1990) přeložila Jana Ogrocká.

Ediční řada *Studijní texty*, 10. svazek.

Redigují Jiří Ryba a Alena Miltová.

Obálka, grafická úprava a sazba Filip Blažek (Filip de Sign).

Vydání druhé.

Vytiskl FINIDR, s. r. o., Lipová ul., Český Těšín.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha 4.

Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha 5-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ, Jilská 1, Praha 1

Distributor pro Slovensko:

AF s. r. o.-distribúcia, Radvanská 1, 811 01 Bratislava.

Copyright © Zygmunt Bauman 1990

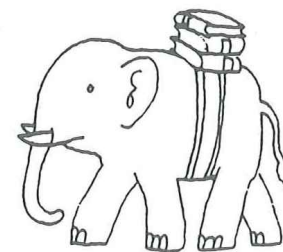
Translation © Jana Ogrocká 1996

ISBN 80-85850-90-7

Zygmunt Bauman

MYSLET SOCIOLOGICKY

netradiční uvedení do sociologie

STUDIJNÍ TEXTY
PRAHA 2000

Cesty a způsoby sociologie

Kapitolu po kapitole jsme spolu putovali světem naší každodenní zkušenosti. Sociologie nám byla na této cestě průvodcem – itinerář udávaly naše každodenní starosti a problémy a sociologie dostala za úkol komentovat, co vidíme a děláme. A jak už to při takových naučných výletech s průvodcem bývá, i my jsme doufali, že se náš průvodce postará o to, abychom nevynechali nic důležitého, a že nás upozorní na věci, které bychom jinak – ponechání pouze sami sobě – pravděpodobně minuli bez povšimnutí. Očekávali jsme od něho také vysvětlení věcí, jež jsme do té doby znali toliko povrchně – že nám o nich bude vyprávět něco, co jsme nevěděli. Doufali jsme, že na konci naší cesty s ním toho budeme vědět víc a budeme věcem rozumět lépe, než tomu bylo na začátku. Až se po tomto výletě znovu vrátíme ke svým každodenním záležitostem a povinnostem, budeme snad lépe vybaveni a snáze si poradíme s problémy, které před námi stojí. To neznamena, že naše snahy o jejich řešení musí být nutně úspěšnější; přinejmenším budeme ale vědět, o jaké problémy jde a co si žádá – pakliže je proveditelné – jejich řešení.

Myslím, že se sociologie, tak jak jsme ji během naší cesty poznali, zhostila svého úkolu poměrně dobře; zklamali bychom se v ní však, kdybychom od ní čekali něco víc než komentář, něco jiného než řadu vysvětlujících poznámek k naší každodenní zkušenosti. Komentář je přesně to, co sociologie může nabídnout. Sociologie je promyšlením a utříbením znalostí, které máme a uplatňujeme ve svém každodenním životě – odkrývá určitá, ne bezprostředně zřejmá spojení a jisté jemnější rozdíly, které by naše oči bez cizí pomoci neobjevily. Na naší „mapu světa“ zanáší více detailů a zároveň ji rozšiřuje za horizont naší každodenní zkušenosti, takže můžeme vidět, jakým způsobem zapadají teritoria, na nichž žijeme, do světa, který jsme neměli možnost sami prozkoumat. Rozdíl mezi tím, co víme bez sociologie, a tím, co víme poté, když jsme vyslechli její komentáře, není rozdílem mezi omylem a pravdou (i když připustíme, že sociologie může tu a tam naše názory opravit). Spíše je to rozdíl mezi domněnkou, že se vše, co zakoušíme, dá popsat a vysvětlit jedním a pouze jedním

způsobem, a poznáním, že možných – a věrohodných – výkladů je spousta. Lze říci, že sociologie nepředstavuje konec naší snahy porozumět, ale je pobídkou v této snaze a hledání pokračovat a překážkou bránící onomu stavu sebeuspokojení, ve kterém ochabuje zvědavost a pátrání postupně ustává. Bylo již řečeno, že nejlepší službou, již může sociologie nabídnout, je „probouzení netečné obrazotvornosti“ stavěním zdánlivě důvěrně známých věcí do neočekávaných úhlů pohledu a narušováním veškeré rutiny a sebejistoty.

Obecně však panují ve vztahu ke službám, jež by sociologie jakožto „sociální věda“ (tj. jakožto soubor poznání, který si nárokuje nadřazenost nad pouhými názory a míněními a který údajně vládne spolehlivými, věrohodnými a správnými informacemi o tom, jak se věci *skutečně* mají) mohla a měla poskytovat, dvě zcela odlišná očekávání.

První sociologii staví na roveň s jinými druhy odbornosti, které nám slibují říci, jaké jsou naše problémy, co s nimi máme dělat a jak se jich zbavit. Na sociologii se zde pohlíží jako na jakýsi návod v duchu „udělej si sám“ či učebnici umění života: jak získat, co chceme, jak přeskočit nebo obejít všechno, co by nám mohlo stát v cestě. Očekávat něco takového je v podstatě totéž co věřit, že jakmile poznáme, jakým způsobem na sobě různé prvky naší situace závisí, budeme s to ji kontrolovat, podřídit ji našim záměrům či ji přinejmenším přimět k tomu, aby těmto záměrům sloužila lépe. O to jde konec konců v celém vědeckém poznání, kterého si tak velmi vážíme právě proto, že se domníváme, že nám přináší takové vědění, které člověku dovoluje *předpovídat*, jak se věci vyvinou, a že nám tato schopnost předpovídat vývoj událostí (a s tím i důsledky vlastního jednání) umožní *jednat* svobodně a racionálně – podnikat pouze takové kroky, u nichž je zaručeno, že přinesou žádoucí výsledky, a to bez vedlejších účinků.

Druhé očekávání s tímto prvním sice úzce souvisí, odkrývá však předpoklady představující základ ideje instrumentální užitečnosti – premisy, které první očekávání nemuselo vysvětlovat. Mít situaci pod kontrolou tak či onak znamená nalákat, přinutit či nějak jinak jiné lidi (kteří jsou vždycky součástí této situace) přimět, aby se chovali tak, že nám to pomůže dostat, co chceme. Kontrola nad situací se obvykle rovná kontrole nad jinými lidmi (tak se ostatně umění života normálně prezentuje – jako způsob,

jak si „získat přátele a vlivné známé“). V případě tohoto druhého očekávání vystupuje do popředí touha ovládat jiné. Služeb sociologie se využívá v naději, že napomohou oněm snahám o vytvoření řádu a zapuzení chaosu, v nichž jsme v předešlé kapitole rozpoznali typickou známku naší moderní doby. Od sociologů se očekává, že prozkoumají vnitřní pohnutky jednání a předloží v praxi využitelné informace o tom, jakým způsobem by měly být věci uspořádány, jestliže mají u lidí vyvolat takové chování, jaké chceme, anebo naopak eliminovat ty jejich projevy, které jsou pro zamýšlený model řádu nevhodné. Majitelé továren se tak budou sociologů ptát, jak by se dalo zabránit stávkám; velitelé vojsk okupujících cizí zemi budou chtít vědět, jaký postup by měli zvolit v boji proti partyzánům; policie bude zase požadovat předložení praktických návrhů, jak rozhánět davy a udržet potenciální výtržníky v patřičných mezích; vedení obchodních společností po nich budou chtít, aby se seznámili s tím, jak eventuální zákazníci pohnout ke koupi zboží; tiskoví mluvčí budou zjišťovat, jakým způsobem by mohli napomoci popularitě a zvolení politiků, kteří je zaměstnávají, a politici sami pak třeba budou hledat radu ohledně metod ochrany zákona a řádu, tedy ohledně toho, jak zajistit, aby lidé dodržovali zákony, a to nejen – což by bylo nejlepší – z vlastního přesvědčení, ale i v případech, kdy jim tyto zákony nejsou po chuti.

Všechny takové požadavky po sociologích chtějí, ať poradí, jak by se dala zredukovat svoboda některých lidí tak, aby se omezila jejich škála voleb a jejich chování bylo předpověditelnější. Žádá se po nich instrukce ohledně toho, jak by bylo lze dotyčné lidi změnit ze *subjektů* vlastního jednání v *objekty* jednání lidí jiných – jakým způsobem by bylo možno lidské jednání v praxi připodobnit modelu jakési „kulečnickové koule“, kdy je konání lidí zcela determinováno tlaky zvenčí. Čím více se lidské jednání přiblíží pohybu kulečnickové koule, tím užitečnější budou služby sociologie pro daný účel. I když lidé nemohou přestat volit a činit rozhodnutí, vnější kontext jejich jednání by měl být zmanipulován tak, aby bylo zhora nepravděpodobné, že by mohly jejich volby a rozhodnutí, která činí, odporovat přáním manipulátorů.

Taková očekávání se v podstatě rovnají požadavku, aby sociologie byla *vědecká*, aby svoji činnost, a tedy i své výsledky, utvářela po vzoru již zavedených věd, které chováme ve velké vážnosti

pro jejich bohatě doloženou praktickou užitečnost – pro jejich hmatatelný přínos. Sociologie by měla předkládat návody stejně exaktní, prakticky užitečné a účinné jako například fyzika nebo chemie. Tyto a jim podobné vědy od samých svých počátků usilovaly o získání jasně formulovaného poznání, které by nakonec mohlo vést k plnému ovládnutí předmětu jejich studia. Tomuto předmětu, pojímanému jako „příroda“, se upřela vlastní vůle a záměr, takže mohl být bez lítosti a zcela podřízen vůli a záměru lidí přejících si jej zužitkovat k lepšímu uspokojení svých potřeb. Jazyk vědy, užívaný k popisu jejích „přírodních“ předmětů, se pečlivě očistil od všech termínů, které implikovaly nějaký záměr nebo smysl. Po této očistě zbyl „objektivní“ jazyk vykládající své předměty tak, že jednání trpně přijímají, nikoli generují; chápající je jako předměty postrkované vnějšími silami, jež se bez výjimky měly za „slepé“, tedy nesměřující k žádnému specifickému cíli a zbavené jakékoli intence. Takto popsany přírodní svět se pojímal jakožto „všem přístupný“ – jako panenské území čekající na to, až bude obděláno a proměněno v cílevědomě rozvrženou parcelu více vyhovující lidskému osídlení. Objektivnost vědy se projevovala v tom, že se její zjištění podávala nevzrušeným, chladným odborným jazykem, který zdůrazňoval nepřeklenutelnou propast mezi lidskými nositeli cílů a přírodou, určenou k tomu, aby byla v souladu s těmito cíli tvarována a hnětena. Deklarovaným záměrem vědy bylo napomoci „vítězství lidstva nad přírodou“.

Svět se zkoumal s tímto záměrem na mysli. Příroda se studovala proto, aby člověk-řemeslník věděl, jak jí dát žádoucí podobu. (Představme si například sochaře a bloky mramoru, které chtějí přetvořit do podoby lidské postavy. Aby dosáhli svého cíle, musí nejdříve poznat vnitřní vlastnosti kamene. Chceme-li totiž mramor osekát a štípat a přitom jej nerozlomit, musíme vést úder jen určitými směry. Aby mohli sochaři vnutit mramoru tvar odpovídající představě, již nosí v hlavě – aby mohli kámen podříditi svým záměrům –, musí se naučit takové směry rozpoznat. Toto poznání podřídí mrtvý kámen jejich vůli a umožní jim přetvořit jej v souladu s jejich pojetím harmonie a krásy.) A právě tak se vědecké poznání chápalo: *vysvětlit* předmět vědy znamenalo osvojit si schopnost *předpovídat*, co by se stalo, kdyby se událo to či ono. S takovou schopností předpovídat by byl člověk *schopen jed-*

nat, tj. vnutit kousku nyní již přemožené, poslušné a tvárné reality představu, která lépe poslouží zvolenému záměru. V realitě se v prvé řadě spatřovalo cosi vzdorujícího lidské cílevědomé činnosti. Cílem vědy bylo zjistit, jak by se dal tento vzdor a odpor zlomit. Následné dobytí přírody by znamenalo osvobození lidstva od přírodních omezení, rozšíření, dá-li se to tak říci, naší kolektivní svobody.

Hodnota poznání byla přímo úměrná tomu, jak zapadalo do tohoto modelu vědy. Každé vědění činící si nárok na obecnou platnost, na místo v akademickém světě, na schopnost přispět k společnému bohatství bylo nuceno dokázat, že je jako přírodní vědy, že je s to přinášet podobně užitečné, praktické poučení, které nám umožní lépe svět uzpůsobit lidským záměrům. Tlak na přijetí norem zavedených přírodními vědami byl obrovský a vlastně mu nešlo odolat. Přestože zakladatelům sociologie role architektů a projektantů společenského řádu ani nepřišla na mysl, přestože jedině, co chtěli, bylo dokonaleji pochopit lidskou podmíněnost, nemohli zkrátka jinak než přijmout – mlčky nebo otevřeně – panující model vědy jakožto prototypu „hodnotného poznání“ a ideálu veškerého pochopení. Museli tudíž doložit, že ke studiu lidského života a činnosti je možno navrhnout nebo vynalézt metody stejně přesné a objektivní, jako jsou metody, jež rozvinuly vědy o přírodě, a že lze dospět ke stejně exaktnímu a objektivnímu poznání. Bylo na nich, aby dokázali, že se sociologie může pozvednout na úroveň vědy a že do akademické rodiny může být přijata na stejném základě jako její starší, směrodatní členové.

Tato nutnost do značné míry vysvětluje podobu, již sociologický diskurs nabyl, jakmile zasedl ve společnosti jiných věd ve světě teoretických nauk a výzkumu. Dominantní v tomto diskursu byla snaha učinit sociologii „vědeckou“ a tento úkol zaujímal nejčestnější místo mezi všemi ostatními zájmy zúčastněných. Rodící se akademická sociologie měla v souvislosti s tímto úkolem k dispozici tři strategie. Všechny tři vyzkoušela a všechny tři postupně konvergovaly do podoby, jakou tradiční sociologie přijala.

Nejlépejší ilustrací první strategie je učení zakladatele teoretické sociologie ve Francii **Emila Durkheima**. Durkheim měl za samozřejmé, že existuje model vědy společný všem oblastem poznání aspirujícím na status vědy. Tento model se vyznačuje pře-

devším svou *objektivitou*, tedy tím, že k předmětu studia přistupuje jako k něčemu striktně oddělenému od studujícího subjektu, jako k jakési věci „vně“, již lze podrobit zkoumavému pohledu badatele, pozorovat a popsat přísně neutrálním a nezaopatným jazykem. A poněvadž se veškerá věda chová stejně, vědecké disciplíny se od sebe liší pouze tím, že totéž objektivní zkoumání zaměřují na separované oblasti reality; svět je jakoby rozparcelován na části, z nichž každou zkoumá samostatný vědecký obor. Všichni badatelé jsou stejní, všichni ovládají tytéž odborné dovednosti a zapojují se do činnosti podléhající stejným pravidlům a zásadám. I realita, již studují, je pro ně všechny stejná – vždycky se skládá z věcí „vně“, které čekají, až budou pozorovány, popsány a vysvětleny. Vědecké obory tedy od sebe odlišuje pouze specifické pole výzkumu. Různá odvětví vědy si svět mezi sebou rozdělují, každé se věnuje svému kousku, svému vlastnímu „souboru věcí“.

Jestliže vědy toto dělají, potom je jasné, že má-li si sociologie najít nějaké místo ve vědě – má-li se stát vědou –, musí si najít úsek světa, který si vědy již existující dosud nepřivlastnily. Sociologie by měla jako nějaký mořeplavec objevit pevninu, na niž zatím nikdo nevznese vlastnický nárok, aby mohla ustavit své vlastní nezpochybnitelné panství vědecké kompetence a autority. Jednoduše řečeno, sociologie jako věda a jako samostatná, svrchovaná vědecká disciplína bude oprávněná jen tehdy, najde-li se až dosud opomíjený „soubor věcí“, jenž na vědecký pohled teprve čeká.

Durkheim zastával názor, že charakteristické *sociální* fakty – kolektivní jevy, jež nenáleží žádnému konkrétnímu jednotlivci (jako sdílená přesvědčení a vzorce chování) – lze za takovéto *věci* pokládat a že je možno je studovat objektivním, nestranným způsobem tak jako věci jiné. Takové jevy se nám opravdu zdají být v podstatě stejné jako ostatní realita „vně“: i ony jsou pevné, odolné a nezávislé na naší vůli a přání je uznat či odmítnout. Jsou tedy bez ohledu na to, zda o nich víme, podobně jako stůl nebo židle, které stojí na určitém místě v mém pokoji, ať už se na ně dívám nebo na ně myslím, či nikoli. Co víc, jejich přítomnost mohu ignorovat pouze ke své vlastní újmě. Budu-li se chovat tak, jako by neexistovaly, budu přísně potrestán (když budu ignorovat *přírodní* gravitační zákon a opustím pokoj oknem místo dveřmi,

stihne mne trest – zlomím si ruku nebo nohu. Budu-li ignorovat *sociální* normu – právní a morální zákaz krást –, stihne mne trest zrovna tak: buď se ocitnu ve vězení, nebo mě mí bližní vyloučí ze své společnosti.). O přítomnosti sociální normy jsem tvrdým způsobem poučován: když ji poruším a nechtěně tak „spustím“ trestní sankce vůči své osobě.

Můžeme tudíž říci, že i když by sociální jevy bez lidí samozřejmě neexistovaly, nespočívají *uvnitř*, ale *vně* lidí jakožto jednotlivců. Spolu s přírodou a jejími neporušitelnými zákony tvoří nezbytnou součást objektivního prostředí každého člověka, vnějších podmínek každého lidského jednání a lidského života jako celku. Nemělo by smysl učit se o těchto sociálních jevech tak, že bychom kladli otázky lidem vystaveným jejich tlaku (gravitační zákon nelze doopravdy studovat prostřednictvím sesbírání názorů lidí, kteří musí chodit, místo aby létali). Informace, které lze dotazováním lidí získat, budou v každém případě neurčité, kusé a zavádějící: lidé, jimž klademe otázky, nám toho mnoho neřeknou, neboť studované jevy nevynalézají ani nevytvářejí, našli je už na svých místech a hotové a často s nimi byli konfrontováni (tj. byli nuceni uvědomit si jejich přítomnost) pouze krátce a fragmentárně. Sociální fakty musí tedy člověk studovat přímo, nezprostředkovaně, objektivně, „zvenčí“, systematickým pozorováním – právě tak, jako studuje ostatní věci „vně“.

Durkheim připouštěl, že sociální fakty se v jednom důležitém ohledu od faktů přírodních liší. Vazba mezi přestoupením přírodního zákona a újmou, jež po něm následuje, je automatická – nebyla zavedena lidským záměrem (a ostatně vůbec žádným záměrem). Spojitost mezi porušením společenské normy a postižením porušitelů je naopak „vytvořená lidmi“. Určitý způsob chování se trestá, protože jej odsuzuje společnost, nikoli proto, že by sám o sobě člověk, který se ho dopustí, poškozoval (zlodějství zloději žádnou škodu nečiní a dokonce mu může přinést prospěch; jestliže zloděj v souvislosti s ním utrpí, pak pouze díky tomu, že společenské mínění s jeho způsobem obživy nesouhlasí). Tento rozdíl nicméně neubírá nic z „věčného“ charakteru sociálních norem a nesnižuje ani proveditelnost jejich objektivního studia. Naopak, „věcnou“ povahu sociálních norem ještě dále posiluje, neboť se zdají být skutečným materiálem a účinnými příčinami pravidelnosti a nenahodilosti lidského chování, a tedy

i společenského řádu jako takového. Právě tyto „věcné“ sociální fakty, nikoli duševní stavy či emoce jednotlivců (které horlivě studují psychologové), nabízejí to pravé vysvětlení lidského chování. Sociolog, chtěje správně popsat a vysvětlit lidské chování, má tudíž právo (a je k tomu také nabádán) pominout individuální psychiku, pohnutky a soukromá mínění, s nimiž nás mohou seznámit toliko jednotlivci sami – a které proto musí zůstat pozorování unikajícími, neproniknutelnými „tajemstvími lidské duše“ –, a místo toho /se soustředit na studium jevů, jež lze pozorovat zvenčí a které budou s největší pravděpodobností připadat které-
→ mukoli jejich pozorovateli stejné/

To je tedy jedna z možných strategií, jichž se lze držet ve snaze obhájit vědecký status sociologie. Naprosto odlišná strategie je spojena se jménem Maxe Webera. Ten důrazně odmítá představu, že existuje pouze jeden jediný způsob, jak „být vědecký“, a tedy i názor, že by sociologie měla poslušně napodobit praxi přírodních věd. Tvrdí, že sociologická metoda by měla být – aniž by jí to jakkoli ubralo na preciznosti, jež se očekává od vědeckého poznání – od metod přírodních věd odlišná do té míry, do jaké se lidská realita zkoumaná sociologií liší od ne-lidského světa, jež studuje přírodní věda.

Lidská realita je jiná – vpravdě jedinečná – v tom, že lidští akteři vkládají do svého jednání smysl. Mají motivy, jednájí, aby dosáhli cílů, které si vytyčili. A tyto cíle jejich jednání vysvětlují. Proto je lidskému jednání – na rozdíl od prostorových pohybů fyzikálních těles či chemických reakcí – třeba rozumět, spíše než je vysvětlovat. Přesněji řečeno, vysvětlit lidské jednání znamená porozumět mu: uchopit smysl vložený do něj jednajícím.

Objev, že lidská jednání jsou smysluplná, a proto si vyžadují zvláštní zkoumání, neučinil Weber. Tato představa už dávno před ním sloužila za základ hermeneutice – teorii a praxi „vydobývání významu“ uloženého v literárním textu, obraze či jiném plodu lidského tvořivého ducha. O vědecký status usilovala hermeneutická zkoumání marně. Teoretikové hermeneutiky neuměli dokázat, že by metoda a zjištění hermeneutického bádání mohly být stejně objektivní jako metody a výsledky vědy a že by metoda hermeneutického zkoumání mohla být kodifikována natolik přesně, aby všichni badatelé dodržující pravidla museli dospět k týmž závěrům. Takový vědecký ideál jim připadal nedosažitelný. Mělo se

za to, že chtějí-li interpreti smyslu textu porozumět, musí „zaujmout autorovo místo“, vidět text autorovými očima, myslet jeho myšlenky – zkrátka a dobře, pokusit se být, myslet, uvažovat a cítit jako autor (takové snaze „přenést“ se do autorova života a ducha, oživit a napodobit autorovu zkušenost se říkalo *empathie*). K tomu je zapotřebí opravdové kongeniálnosti s autorem a ohromné představivosti. Výsledky pak nezávisí na nějaké jednotné metodě, již může se stejným úspěchem uplatnit *kdokoli*, nýbrž na *jedinečném* nadání jednotlivého interpreta. Celá procedura výkladu tedy nenáleží ani tak vědě jako umění. Přijdou-li vykladači s výrazně odlišnými interpretacemi, člověk si může jeden ze soupeřících návrhů vybrat, třeba proto, že je bohatší, vnímavější, hlubší, esteticky příjemnější či jinak uspokojivější než ony ostatní – to nás ale ještě neopravňuje k tomu, abychom mohli říct, že námi upřednostněný výklad je *pravdivý* a že ty, které se nám nelíbí, jsou *falešné*. A tvrzení, jehož pravdivost či nepravdivost nemůžeme s určitostí prokázat, do vědy nepatří.

Weber přesto trval na tom, že sociologie – toto zkoumání lidských skutků usilující o jejich pochopení (tj. snažící se tak jako hermeneutika uchopit jejich smysl) – může nicméně dosáhnout roviny *objektivity*, jež je charakteristickou známkou vědeckého poznání. Byl, jinak řečeno, přesvědčen, že sociologie může – a měla by – dospět k objektivnímu poznání subjektivní lidské reality.

Takto však samozřejmě nelze interpretovat veškerá lidská jednání, neboť velká část naší činnosti je buď tradiční, nebo afektivní – vedená zvykem či emocemi. V těchto případech jde o jednání *nereflektované* – když jednáme puze zlostí nebo když se necháváme vést rutinou, o svém jednání neuvažujeme a ani nesledujeme konkrétní cíle, neplánujeme je, ani je nemonitorujeme jakožto prostředek vedoucí k specifickému cíli. Tradiční a afektivní jednání determinují faktory, jež nemá má mysl pod kontrolou – stejně jako přírodní jevy; a tak jako přírodní jevy, lze i tato jednání nejlépe obsáhnout, ukáže-li se na jejich příčinu. Porozumění smyslu spíše než kauzální vysvětlení si však vyžadují jednání *racionální*, tedy *reflektovaná* a *záměrná*, jednání, která jsou vědomě pojímána a kontrolována a zaměřena na vědomě uvážený cíl (jednání „aby“). Jsou-li tradice rozmanité a emoce veskrze osobní a idiosynkratické, pak *rozum*, kterým poměrujeme své cíle a prostřed-

ky, jež volíme k jejich dosažení, je všem lidem společný. To znamená, že smysl mohu z pozorovaného jednání vydobýt nikoli tím, že se budu snažit uhádnout, co se jednajícím honí v hlavě, a budu „myslet jejich myšlenky“ (tedy nikoli empatií), nýbrž tím, že k jejich jednání najdu odpovídající motiv, který mu dává smysl a činí je pro mne a pro kteréhokoli jiného pozorovatele smysluplným. To, že v návalu vzteku uhodíte svého kolegu, mi nemusí dávat smysl, jsem-li shodou okolností člověk mírný a nevzrušivý, který nikdy neprožívá silné emoce. Uvidím-li vás ale, jak přepínáte své síly, sedíte dlouho do noci a píšete esej, mohu to snadno pochopit (a se mnou i kdokoli jiný), protože vím, že psaní esejů je vynikajícím a osvědčeným prostředkem nabývání vědomostí.

Weber, jak se zdá, zkrátka předpokládal, že jedna racionální mysl se může rozpoznat v jiné racionální mysli; že pokud jsou studovaná jednání racionální (záměrná, sledující nějaký cíl), lze je racionálně pochopit – je možno je vysvětlit postulováním smyslu, nikoli příčiny. Sociologické poznání tedy nemusí být vůči vědě podřadnější. [Naopak, má oproti ní jednu nespornou přednost v tom, že je s to své objekty – lidské objekty – nejenom popisovat, ale také jim rozumět.] Ať si je svět, jež popisuje věda, sebedůkladněji prozkoumaný, zůstává stále beze smyslu (o stromu může člověk vědět úplně všechno, pochopit strom však nemůže). Sociologie jde dál než věda – nalézá a vydobývá *smysl* z reality, již studuje.

Byla zde ještě třetí strategie usilující o pozvednutí studia společnosti na úroveň vědy. Šlo o to dokázat, že sociologie má tak jako věda přímé a účinné praktické uplatnění. Obzvláště horlivě se k této strategii uchýlovali průkopníci sociologie ve Spojených státech – v zemi proslulé svým pragmatickým způsobem myšlení, kde se za nejvyšší kritérium hodnoty a konec konců i pravdy pokládal praktický úspěch. První američtí sociologové neměli na rozdíl od svých evropských kolegů pokdy teoretizovat o povaze svého počínání, nestarali se o filosofické opravňování sociologické praxe. Místo toho se dychtivě pustili do předkládání důkazů o tom, že onoho druhu poznání, který nabízí sociologické bádání, lze využít navlas stejným způsobem, jakým se již po léta s ohromným úspěchem využívá poznání vědeckého – i ono může posloužit k předpovídání a „manipulování“ reality, k jejímu po-

změňování způsobem, který odpovídá našim potřebám a záměrům, ať už jsou jakékoli a ať už byly jakkoli definovány a zvoleny.

Tato třetí strategie se soustředila na rozvoj metod *sociální diagnostiky* (pozorování podrobně zjišťujících přesný stav věcí v jistých oblastech společenského života) a obecné teorie lidského chování (tj. faktorů, které toto chování podmiňují; věřilo se, že dokonalé poznání takových faktorů napomůže předpověditelnosti a ovlivnitelnosti lidského chování). Sociologie dostala do vínku účinný nástroj, který byl ihned uplatněn k řešení vyskytnuvších se sociálních problémů, jako je rostoucí kriminalita, stoupající počet nezletilých delikventů, alkoholismus, prostituce, uvolňování a rozpad rodinných vazeb atd. Sociologie podložila svůj nárok na společenské uznání příslibem, že pomůže v řízení společenských procesů tak, jako geologie nebo fyzika pomáhá při stavbě mrakodrapů. Jinými slovy, postavila se do služeb budování a uchovávání společenského řádu. Přijala za své starosti a zájmy organizátorů společnosti, lidí postavených před úkol řídit chování jiných. Příslibu praktické užitečnosti se chytaly a dovolávaly stále nové oblasti řídicí činnosti. Služeb sociologů se využívalo k mírnění antagonismů a prevenci konfliktů v továrnách a dolech, k usnadňování adaptace mladých vojáků ve válkou vyčerpaných armádách jednotkách, k propagaci nových komerčních výrobků, resocializaci propuštěných vězňů, zvyšování účinnosti sociálních dávek a opatření.

Tato strategie se velmi přiblížila požadavku Francise Bacona „zkrotit přírodu podrobením“. Spojila pravdu s užitečností, informace s kontrolou, poznání s mocí. Akceptovala výzvu držitelů moci, ať prokáže platnost sociologického poznání praktickým přínosem k řízení společenského řádu, k řešení „problémů“, jak je chápali a formulovali řídicí představitelé systému. Sociologie sledující tuto strategii musela zároveň přijmout jejich úhel pohledu, dívat se na společnost „shora“, vidět v ní objekt manipulace, odpor kladoucí materiál, jehož vnitřní vlastnosti je třeba lépe poznat – potom už to budeme umět zařídit tak, aby byl poddajnější a ochotněji přijímal tvar, který mu chceme dát.

Splynutí zájmů sociologie a držitelů moci možná sociologii získalo přízeň státních, průmyslových a vojenských struktur, zároveň ji však vystavilo kritice ze strany těch, kdo v mocenské kontrole shora spatřovali hrozbu hodnotám, jež ctíli, především svo-

bodě jednotlivce a obecní samosprávě. Tito kritikové poukazovali na to, že držet se této strategie je totéž co obhajovat a aktivně podporovat zavedenou asymetrii společenské moci. Není pravda, tvrdili, že poznatky a praktické předpisy předkládané sociologií mohou sloužit stejně dobře každému, kdo by si přál jich využít, a že jsou tudíž neutrální a nestranné. Poznání interpretované z hlediska držitelů moci nemůže využívat každý; k jeho aplikaci je konec konců zapotřebí prostředků, jež ovládají a mají k dispozici pouze oni. Sociologie tak jen zvětšuje moc těch, kdo již u moci jsou, a ještě více zvýhodňuje ty, kdo už tak jako tak mají v ruce dobré karty. Napomáhá tedy nerovnosti a sociální nespravedlnosti.

Sociologie se stala zdrojem sporů. Její práce je vystavena tlakům, které lze těžko smířit. K tomu, co po ní chce jedna strana, cítí druhá odpor a je odhodlaná se proti tomu postavit. Z této rozpornosti však nelze vinit pouze sociologii. Ona sama je obětí reálného společenského konfliktu, vnitřního rozporu vrážejícího klín do společnosti jako celku, rozporu, který nemá šanci vyřešit.

Tento rozpor tkví v samém programu *racionalizace*, který je v moderní společnosti inherentně obsažen. Racionalita je meč na obě strany ostrý. Na jedné straně lidem pomáhá získat větší kontrolu nad vlastním jednáním. Racionální úvaha může, jak již víme, jednání lépe uzpůsobit cílům jednajícího – zvýšit jeho efektivnost. Racionální lidé mají celkem vzato větší šanci dosáhnout svých cílů než lidé, kteří svá jednání neplánují, nekalkulují a nekontrolují. Racionalita nasazená do služeb jednotlivce je s to rozšířit sféru individuální svobody. Uplatní-li se ale racionální analýza na druhé straně na prostředí individuálního jednání – na organizaci společnosti v celku –, může to znamenat podstatné zúžení okruhu individuálních voleb či okleštění zásoby prostředků, z níž mohou jednotlivci čerpat na cestě za svými cíli. V tom případě dosahuje účinku právě opačného: omezení osobní svobody. Možné aplikace racionality jsou tedy vnitřně neslučitelné a nemohou než zůstat kontroverzní.

Rozpornost obklopující sociologii je pouze odrazem janusovské povahy racionalnosti. Sociologie s tím mnoho nenadělá a tato rozpornost bude přetrvávat. Držitelé moci budou sociologii i nadále obviňovat, že podvrací jejich vliv na ovládané a podněcuje ke společenským nepokojům a rozvracečství. Lidé bránící

svůj způsob života před dusícími omezeními, která jim vnucuje vynalézavá moc, budou i nadále rozpačití nebo deprimovaní, když uvidí sociology jako rádce a pomocníky jejich někdejších protivníků. V obou případech bude trpkost obvinění odrážet obecnou intenzitu konfliktu.

Sociologie, napadená na dvou frontách, zjišťuje, že její vědecký status je široce zpochybněn. Její protivníci mají životní zájem na delegitimizování platnosti sociologického poznání a popření vědeckého statusu se k tomuto účelu dobře hodí. A snad právě tento dvojitý nápor, jakému čelí jen málo jiných odvětví učenosti, činí sociology tak citlivými na problém jejich statusu jako vědců a ponouká je ke stále novým pokusům přesvědčit jak akademické kruhy, tak širokou veřejnost, že poznání, které sociologové produkují, si může činit nárok na standardní míru pravdivosti, jaká se připisuje vědeckým zjištěním. Takové pokusy nejenže nikam nevedou, ale odvracejí také pozornost od skutečné služby, již sociologické myšlení může poskytovat každodennímu životu.

Veškeré vědění je uspořádanou vizí, vizí řádu, která již obsahuje interpretaci světa. Neodráží, jak se začasť domníváme, věci, jak jsou samy o sobě; spíše je tomu tak, že naše poznání věci vytváří a vyvolává v život – jako by se naše hrubé, surové a neúplné vjemy ve věcech zhušťovaly a usazovaly, když byly nejprve prosety a vytríděny do nádob, jež pro ně připravilo naše poznání v podobě kategorií, tříd a typů. Čím více toho víme, tím více věcí vidíme – tím větší množství různých věcí ve světě rozeznáváme. Anebo jinak: větami „Vím toho víc“ a „Rozlišuji ve světě více věcí“ sdělují totéž. Budu-li studovat malířství, bude se můj dříve celistvý dojem z „červené“ rozpadat na stále větší počet specifických a navýsost odlišných příslušníků „rodiny červení“: budu vidět jinak ohnivě rudou, permanentní červen, vínově červenou, kadmia červená, kardinálský purpur, štolo červen, kraplaky, nachovou, rumělky, korálovou červen, tmavorůžovou, karmínovou, rubínovou, šarlatovou, krvavě tmavěrudou, okr červený, indickou červen, anglickou červen a neustále rostoucí množství jiných červení. Rozdíl mezi člověkem ve výtvarném umění nevzdělaným a nepoučeným a odborníkem, školeným malířem nebo výtvarným kritikem, se projeví v neschopnosti prvního vidět barvy, které druhému připadají jasně (a „přirozeně“) odlišné a zvláštní. Může

se také projevit v tom, že onen druhý člověk ztratí schopnost prvního vidět „červenou“ jako takovou, vnímat všechny věci zbarvené různými odstíny červené jakožto věci stejné barvy.

Osvojovat si poznání vždy a ve všech oblastech znamená učit se nacházet nové rozdíly, rozpojovat jednotné, rozdíly dále specifikovat, dělit velké třídy na menší, aby mohla být interpretace zkušenosti bohatší a zevrubnější. Často slyšíme, že vzdělání lidí se poměřuje bohatostí jejich slovní zásoby (tedy tím, kolika slovy disponuje jejich jazyk). Věci lze označit za „pěkné“, ale jejich „pěknost“ je možno ještě dále specifikovat a potom vychází najevo, že věci takto charakterizované mohou být zakoušeny jako „pěkné“ z různých důvodů – protože jsou příjemné, nebo ušlechtilé, laskavé, vhodné, vkusné, nebo „chovající se správným způsobem“. Zdá se, že bohatost zkušenosti a slovníku splývají.

Jazyk nevstupuje do života „zvenčí“, aby podal zprávu o tom, co se už přihodilo. Jazyk je v životě hned od začátku. Vlastně bychom mohli říci, že jazyk je *formou života* a že každý jazyk – čeština, angličtina, čínština, portugalština, jazyk dělnické třídy, vyjadřování snobů, „úřední“ jazyk, argot podsvětí, žargon part pubertální mládeže, jazyk uměleckých kritiků, námořníků, atomových fyziků, chirurgů či horníků – je specifickou formou života. Každý přikládá na mapu světa (či specifického úseku světa) kód chování – a tyto dva řády, dva plány rozlišování (plán percepce a plán způsobů chování) jsou paralelní a koordinované. V rámci každé formy života se mapa a kód navzájem proplétají. Můžeme o nich sice uvažovat odděleně, ale ve skutečnosti je oddělit nelze. Rozlišování mezi jmény věcí odráží naše vnímání rozdílu v jejich kvalitách – tedy také ve způsobech jejich použití a v našem jednání, které s nimi souvisí; avšak naše rozpoznání rozdílu v kvalitě odráží rozlišení, jež činíme v našich jednáních ve vztahu k nim, a očekávání, z nichž naše jednání vyplývají. Připomeňme, o čem jsme již mluvili: rozumět znamená vědět, jak si vést. A naopak, víme-li, jak si počínat, porozuměli jsme. Právě toto překrývání, tato harmonie těch dvou – způsobu, jak jednáme, a způsobu, jak vidíme svět – nás má k tomu, abychom se domnívali, že rozdíly jsou ve věcech samotných, že svět kolem nás se sám o sobě dělí na samostatné části rozlišované naším jazykem, že jména „náležejí“ pojmenovávaným věcem.

Životních forem je spousta. Všechny se samozřejmě navzájem liší – vždyť právě jejich rozdíly z nich činí odlišné formy života. Nejsou od sebe ale odděleny neproniknutelnou zdí a neměli bychom je pokládat za uzavřené, zapečetěné světy, z nichž každý má svůj vlastní inventář objektů, jež obsahuje a které náleží pouze jemu a žádnému jinému. Životní formy jsou uspořádané, sdílené struktury – často jsou však na sebe navzájem navrstvené. Překrývají se a soupeří mezi sebou o vybrané oblasti celkové životní zkušenosti. Jsou, možno-li to tak říci, odlišnými výběry a alternativními uspořádáními týchž částí totálního světa a týchž věcí načerpaných ze společného zdroje. Během jednoho dne procházím mnoha životními formami, ale kamkoli se hnu, nesu si s sebou kus jiných životních forem (takže způsob, jakým jedním ve výzkumném týmu v zaměstnání, je podbarven regionálními a lokálními zvláštnostmi životní formy, jíž se účastním ve svém soukromém životě; moje účast na této s lokálním místem svázané životní formě pak zase nese stopy zvláštní náboženské kongregace, k níž patřím a jejíhož života se účastním – atd.). V každé životní formě, jíž během svého života procházím, sdílím vědění a kódy chování s jiným souborem lidí a každý člověk v tomto souboru může mít jedinečnou kombinaci životních forem, na nichž se účastní. V důsledku toho není žádná životní forma „čistá“ a není ani statická, daná jednou provždy. Můj vstup do určité životní formy nepředstavuje z mé strany pasivní proces mechanického bezmyšlenkovitého učení se a nejde ani o proces překrucování, modelování a přistřihování mých představ a dovedností tak, aby vyhovely přísným a strnulým pravidlům, jimž se nyní hodlám podřídit. Můj vstup do jisté životní formy tuto životní formu mění; *ona i já* se měníme – já si s sebou přináším jakési věno (v podobě jiných životních forem, s nimiž jsem spjat), které transformuje obsah životní formy, do níž přicházím jako nováček, takže po mém vstupu do ní je už jiná, než byla. A tak se mění pořád. Každý akt vstupu (zvládání a užívání jazyka, který životní formu konstituuje) je aktem kreativním – aktem transformace. Nebo to vyjádříme jinak: jazyky jsou stejně jako komunity, které je sdílejí, dokořán otevřené a dynamické entity. Mohou existovat pouze ve stavu neustálé změny.

Z tohoto důvodu ustavičně vyvstávají problémy porozumění (a také nebezpečí zmatení, zhroucení komunikace). Stále nové po-

kusy zabezpečit komunikaci před selháním (prostřednictvím „zmrazení“ interpretací v jazyce obsažených tím, že se prosadí přesné a jasné, závazné definice každého slova) nepomáhají a pomoci nemohou, neboť uživatelé jazyka, mající své vlastní a lišící se interpretace, neustále do interakce vnášejí různé soubory životních forem. V průběhu této interakce prodělávají významy sice sotva patrnou, nicméně vytrvalou a nevyhnutelnou změnu. Nabývají nového zabarvení, začínají se spojovat s referenty, k nimž mívaly dříve daleko, vytlačují starší významy a procházejí řadou dalších změn, které nutně musí změnit jazyk samotný. Můžeme říci, že proces komunikace – jednání usilující o získání společného porozumění, o detailní analýzu rozdílů, o shodu v interpretaci – brání tomu, aby kterákoli životní forma zkostnatěla. Jako názorný příklad k pochopení této ohromující kvality životních forem si vezměme víry ve vodním proudu. Zdá se, že mají všechny neměnný tvar, že „zůstávají pořád stejné“ a že si i po delší časové období uchovávají svoji „identitu“. Přesto ale, jak dobře víme, vír není s to udržet jedinou molekulu vody déle než pár vteřin, neboť jeho látka je ve stavu permanentního toku. Pokud v tom někdo spatřuje slabou stránku víru a domnívá se, že by v zájmu jeho jistoty – jeho „přežití“ – bylo lepší, kdyby se tok vody v řece zastavil, nechť si uvědomí, že něco takového by pro náš vír znamenalo „smrt“. Vír nemůže „žít“ (nemůže si uchovávat svůj tvar, svoji formu oddělené a stálé identity) bez ustavičného přítoku a odtékání stále nového a nového množství vody (které s sebou mimochodem vždycky nese poněkud jiné anorganické a organické příměsi).

Mohli bychom říci, že jazyky, čili životní formy, zůstávají tak jako víry a řeky samy naživu a uchovávají si svoji identitu, svoji relativní autonomii, právě díky tomu, že jsou flexibilní, v neustálém toku, schopné absorbovat nový materiál a propouštět materiál „využitý“. To však znamená, že kdyby se životní formy (veškeré jazyky, všechny soubory poznání) někdy uzavřely, kdyby znehybněly a přestaly připouštět jakoukoli změnu, zahynuly by. Nepřežily by svoji finální kodifikaci a touhu po jednoznačnosti, která k pokusům o kodifikaci ponouká. Jinými slovy, jazyky a poznání obecně potřebují ambivalenci, mají-li zůstat naživu, uchovat si soudržnost a být k užitku.

Navzdory tomu však síly snažící se o uspořádání „rozházené“ reality nemohou než spatřovat v této ambivalenci překážku brá-

nící dosažení jejich záměrů. Mají přirozený sklon zmrazovat vír, zamezovat veškerý nežádoucí přítok do vědění, které ovládají, zapečetovat „životní formu“, na niž si chtějí zajistit monopol. Hledání jednoznačného poznání („jistého“ díky nedostatku konkurence) a snaha uspořádat realitu, příznivě ji naklonit sebejistému, efektivnímu jednání, splývají v jedno. Chtít plnou kontrolu nad situací znamená usilovat o přesnou a jasnou „lingvistickou mapu“, kde významy slov jsou jisté a nikdy se nezpochybňují, kde každé slovo neomylně ukazuje ke svému referentu a kde je toto jedno a jediné spojení závazné pro všechny, kteří tohoto slova užívají. Ambivalence poznání z těchto důvodů neustále inspiruje snahy „ustálit“ určité vědění jako závazné a nezpochybnitelné – jako ortodoxii –, snahy prosadit přesvědčení, že pouze toto vědění je bezchybné, že na něm není co kritizovat a že je v každém případě lepší (hodnověrnější, spolehlivější a užitečnější) než jeho konkurenti, a zároveň degradovat alternativní formy poznání na nižší, nedůstojnou úroveň pověry, předsudku, předpojatosti či projevu nevědomosti – v každém případě hereze, odsouzeníhodné úchyly od pravdy.

Cílem takového dvouhrotého úsilí (upevnit pozici ortodoxie a zabránit herezi nebo ji eliminovat) je ovládnutí interpretace. Daná moc chce získat výhradní právo rozhodovat, která z možných interpretací by se měla vybrat a učinit závaznou jakožto *pravdivá* (podle definice pravdy se může mnoho navzájem soupeřících verzí mylit, avšak pouze jedna může být správná; omylů je spousta, ale pravda je jen jedna; v samé ideji pravdy je obsažen předpoklad monopolu, výlučnosti, ne-konkurence). Úsilí o monopol moci se projevuje v tom, že proponenti alternativy jsou vháněni do role disidentů, v obecné *nesnášenlivosti* vůči pluralitě názorů, cenzuře a v extrémních případech v pronásledování (upalování kacířů inkvizicí, střílení disidentů za stalinských čistek a vězňů svědomí v současných diktátorských režimech).

Sociologie je svou povahou pro úkol „uzavírání“ a „zapečetování“ mimořádně nevhodná. Sociologie je obsažný komentář zkušenosti každodenního života, výklad, který čerpá z výkladů jiných a sám je potom jimi využíván. Nekonkuruje, nýbrž spojuje síly s jinými diskursy zabývajícími se interpretací lidské zkušenosti (například s literaturou, uměním, filosofií). Myslet sociologicky přinejmenším podryvá víru ve výlučnost a definitivní povaha ja-

kékoli interpretace. Sociologické myšlení uvádí do centra pozornosti pluralitu zkušeností a forem života, jednu každou představuje jako specifickou entitu, svět se svou vlastní logikou a zároveň odkrývá šálbu jeho zdánlivé samostatnosti a soběstačnosti. Sociologické myšlení nebrzdí, nýbrž usnadňuje tok a výměnu zkušeností. Řečeno bez obalu, zvětšuje rozsah ambivalence, neboť podkopává snahy o „zmrazení toku“ a zrušení styčných bodů. Z hlediska mocí posedlých řádem, který vymyslely, je sociologie součástí „rozháranosti“ světa; spíše problémem než řešením.

Ohromná služba, již je sociologie dobře připravena poskytnout lidskému životu a lidskému soužití, spočívá v podpoře vzájemného porozumění a tolerance jakožto výsostných a nejdůležitějších podmínek sdílené svobody. Sociologické myšlení nemůže než podporovat porozumění, jež s sebou přináší toleranci, a toleranci, díky níž je porozumění možné. Jak to vyjádřil americký filosof Richard Rorty – „budeme-li se starat o svobodu, pravda a dobro se už o sebe postarají samy“. Sociologické myšlení napomáhá věci svobody.